

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

TAMÁS ATTILA

Illyés Gyula József Attila-élményéről

„Tudtam, hogy örökre összeveszhet
egy semmiségen két örök barát,
de nem hittem, hogy vélem is megeshet,
ami a halálnál ostobább.”

(Hadd kezdjem annak előrebocsátásával, hogy azok közé az irodalmárok közé tartozom, akik egyes művészi alkotások és nagyobb irodalmi pályaszakaszok alakulásának megértése érdekében alkalmilag külső történések és mögöttük húzódó pszichikai tényezők megvilágítását is értelmes cselekvésnek tudják elismerni. A következő fejtegetések is ilyen jellegűek.)

Ismeretes, hogy nemzeti himnuszunk szövegének megalkotója a magyar kritikai életnek is a legrangosabb képviselői közé számított: művészi érzéke és iskolázottsága éppúgy kiemelte társainak sorából, mint amennyire emberi lelkiismeretessége is például állítható „szakmájának” művelői számára. Ezek a szellemi értékei sem tudták azonban megóvni attól, hogy egy életre szólóan meg ne bántsa a nála költőként nem kevésbé rangos Berzsenyi Dánielt – egészen gyászbeszédének elmondásáig. Nem ugyanennek a helyzettípusnak adja más – csak részleteiben más – változatát a Németh László–József Attila-ütközés, de azért van hasonlóság a két helyzet között. A következőkben azonban a vizsgálódások leginkább a címben szereplő két íróra, kettőjük viszonyának néhány tényezőjére fognak irányulni.

1929-ben a *Nyugatban* a kivételes műveltségű próza-, dráma- és esszéíró a *Nincsen apám, se anyám* című József Attila-kötetben megjelent verseket lesújtó hanghordozás kíséretében ismertette olvasóival. Már azzal is meghökkentve, hogy téves cím alatt (*Nincsen anyám, se apám*). A jóindulatú érdeklődésnek tehát – valamely okból kifolyólag – a minimumát sem adva meg a fiatal, mégis immár harmadik kötetét az asztalra tevő lírikusnak. Olvassuk sorait:

„ennek a figurának igazán nem kell félnie a népszerűtlenségtől. Vegyék elő Tersánszky valamelyik csavargóját, szoktassátok le a bagózástól, s itt van József Attila. Mert a bagóban érettség van, flegma, fatalizmus. József Attila azonban még innen van a

bagón... bizony, akármilyen jó eszű, eredeti figura vagy, illet hármat is farag magának, akit megszorítanak, s ez a te bábud, hasonlítás hozzá... Van József Attilának néhány szép verse, amely közel kerül a népdalhoz, – teszi azért hozzá az elmondottakhoz, csak-hogy mindjárt ellentétezi is ezt annak kijelentésével, hogy a *Medáliák*-ciklus egésze „rossz, éretlen vers”-ek közé sorolható, s nem fejedné meg kritikai megfogalmazásait olyan fenyegető jótanács-adással, mely szerint – ha csak meg nem változtatja eddigi útját – a bábu egyre növekvő súlyának terhei alatt már a feje is földre kényszerül, úgy, hogy „nem nézhetsz végül vonítás nélkül a csillagokra.”¹

Nincs rá okunk, hogy föl ne tétélezzük: a nyolc évvel későbbből való *Ős patkány...* kezdősorú vers – tudatosan vagy tudattalanul – magában hordja a recenzió váratlan-hatásos! – záróképének megalázó emlékeit. („...Mint a sakál, mely csillagoknak / fordul kihányni hangjait, / egünkre, hol kínok ragyognak, / a költő hasztalan vonít.” –Elképzelhető, hogy az *Egy kisgyerek sír*-beli szereplő, a síkra küügető s az eget nyaldosó, a puszta magány kínját az égre vonító kutya képe sem teljesen független tőle.)

Az persze aligha kétséges, hogy tisztességesebb, ha valaki egy darabig kitart egy téves ítélete mellett, mint ha az első ellenvéleménnyel összetalálkozva csapot-papot feledve mindjárt másokra cseréli föl eredeti álláspontját. Azt azonban, hogy tervezett – vagy inkább csak álmodott? – „Bartóki szintézis”-konceptiójánál Németh László tökéletesen figyelmen kívül hagyta József Attilának azokat a verseit, amelyek pedig jól beilleszthetők lettek volna az ősi és modern szintéziskeresésének programjába (amelynek a folytatása is föllelhető a következő nemzedék jó néhány alkotásában), helyette a középszerűséget meg nem haladó Gulyás Pálnak törekedett a „kanonizálására,” azt nem könnyű meghökkenés nélkül tudomásul venni. (Különösen akkor, ha ezt kiegészítjük annak a bár csak alkalmi, de írásos vállalásának a tényével, mely szerint Bányai Kornél is értékesebb lírát hozott létre József Attilánál.) Ha nem tétélezzük föl valamilyen esztétikai érzéket bénító tényezőnek, a művészi fogékonyságot az adott viszonylatban megzavaró erőnek az átmeneti érvényre jutását, akkor tanácstalanul kell állnunk az ilyen értékrend-zavarok előtt. Különös tekintettel arra, hogy láthatólag azt is tudomásul kell vennünk, hogy az ilyen természetű zavarok évtizedeken át érvényesülni tudnak – esetleg akár egy életre szólóan is. Ezért is érdemlik meg a figyelmünket az olyan esetek, amelyekben, ha lassan is, de érvényre tud végül jutni az eredetileg még sértetlen esztétikai ítélőerő.

Ez utóbbira az Illyés Gyula–József Attila-kapcsolat ad jó példát.

Ismeretes, hogy kettőjük barátsága kezdetben úgyszólván problémamentesen alakult – legalábbis két *személy*nek egymáshoz való viszonyát tekintve. A párizsi emigrációjából hazatért Illyésnek – bár ismeretlenül – mintegy a nyomába lépve József Attila is bekerült új utakat kereső értelmiségi fiataloknak egy körébe, melyben egy ideig természetes köze-

1 NÉMETH László, *Nincsen anyám se apám: József Attila versei*, Nyugat, 1929. dec. 1. = *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, Bp., 1987, 146–148.

gükre ismerhettek. Illyés négy évtized múltán is ezekkel a szavakkal emlékezik kapcsolatuk első szakaszára: „...a kézfogásból rögtön ölelést csinált a hírből való ismeretség.”² Néha olyan formában bontakozott tovább barátságuk, hogy néhány órára a házigazdának a szerepét is alakíthatta a Ferencvárosban felnőtt fiatalember (a Makai Ödön által néhány órára szellemi nyüzsgésük számára átengedett lakásban), máskor abban a formában, hogy az otthon melegének hiányát szenvedő lírikus föl-fölkereste az édesanyjával kettesben élő, nála csak kevés évvel idősebb társat, s ha közvetlen találkozásukra nem került már sor, akkor is magával vihetett valamennyit az anya–fiú-kapcsolat megnyugtató légköréből. Egymás ugratása, játékos kedvük kiélése éppúgy jellemezte kettőjüket, mint a családi bensőségesség. „Megvan a szomszéd szobában az asztal, melynél egykor szerény vacsorák alkalmával József Attilának bort töltöttem – emlékezik majd vissza erre az időszakra – alakját minden pillanatban oda tudom képzelni...”³ Egymás ismeretségi körének tágításában – ami az irodalmi életben való meggyökeresedést is szolgálta! – ugyancsak segítettek egymást: Babits körébe József Attila segítette Illyést bejutni (ő maga annak idején a Juhász Gyula jubileumát köszöntő „nyugatosok” együttesében került vele érintkezésbe), a Vágó család rangos intellektuális körének fiataljai között pedig Illyés volt az, aki már otthonosabban mozgott, mikor őt még csak „bevezették” Ignotus Pál, Németh Andor, Komor András, Komlós Aladár és más, új szellemiséget képviselő írók társaságába.⁴ Akár félig komoly megbeszélésükön hozott „döntésüket” is komolyan tudták azonban itt venni: Illyés „visszalépett” a házikisasszonynak szóló udvarlás lehetősége elől – József Attila javára.⁵ (Az ő szerelmük története már nem tartozik itteni vizsgálódásaink körébe.)

Nem meglepő természetesen, hogy a vetélkedés hamar észrevehető ezen az optimálisnak mondható kis együttesen belül is, ennek első megnyilatkozásai közt azonban izlésítéletet torzító féltékenységnek nincs még nyoma. Az ekkor Londonban élő Vágó Márta tette szavá, hogy a *Nincsen apám, se anyám* „nyomásával és egész kiállításával nem vagyok nagyon megelégedve. Illyést Nyugaték sokkal különbül adták ki.”⁶ Ekkoriban József Attila azonban még teljes elismerés hangján tudott örülni barátja sikerének: „Illyéssel beszéltem, gyönyörű négy részből álló verse jelent meg a Nyugatban.”⁷ Mind a ketten el is tudták fogadni példaképüknek a nyolc évtizeddel korábbi költő-kettős (Petőfi és Arany) barátságát. Részletesebb elemzés nélkül – föltehető, hogy részben egyszerűen Dési Huber István kettős portréjától véve párba állításuk ötletét.

2 ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek, 1961–1972*, vál., szerk., s. a. rend. ILLYÉS Gyuláné, Bp., 1989, 339.

3 ILLYÉS, *i. m.*, 229.

4 VÁGÓ Márta, *József Attila*, Bp., 1975, 20–25.

5 *Uo.*, 26–27.

6 VÁGÓ Márta *levele József Attilához = József Attila válogatott levelezése*, s. a. rend. FEHÉR Erzsébet, Bp., 1976, 258.

7 JÓZSEF Attila levele = *Uo.*, 196.

Itt kíván ugyanakkor említést, hogy az írói–újságírói „környezet” konvenciói szinte kényszerítették is őket a vetélkedésre. A legújabb magyar költészetéről szóló áttekintésekben feltűnő gyakorisággal szerepelt kettejük neve egymás közvetlen közelében – néha éppenséggel egymás mellé beszorítva, máskor csak egy vagy két névvel egymástól elválasztva. (Nem egészen egy év „termésén” végigpillantva azt láthatjuk, hogy mintegy hatvan (!) érezték szükségét kettejük egymás közeli vizsgálatának, s ezek közül mintegy minden második kritika szorosán egymás oldalán szól róluk. Föltehető ugyan, hogy ők sem idegenkedtek ettől nagyobb mértékben, úgyszólván elképzelhetetlen azonban, hogy ne érezték volna ebben a sablonok alkalmazásának feszélyező reflexét is. A párba állítás-hoz pedig szinte automatikusan kapcsolódik az „és te melyiküket tartod többre?” kérdés-föltevése, majd ennek valamilyen megválaszolása is.)

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a *készítés* nem azonos a *kényszerítéssel*. Benedek Marcell följegyezte a fiatal József Attiláról, hogy „korunk legnagyobb költőjének tartja magát,” ehhez a kijelentéshez azonban még hozzá tartozik a kiegészítés: „vele egyenrangúnak Illyés Gyulát ismeri el.” „A költők közül, akiket ismerek... József Attilát szeretem” – nyilatkozta ugyan ez idő tájt Illyés.⁸

Ismeretes, hogy a két jó barát kapcsolatát különböző életrajzi tényezők is megzavarták – néha végtelen mértékben. Az eredetileg Babitsban is apát látni vágyó fiatal költőnek avval a ténnyel kellett szembesülnie, hogy éppen olyan területről – a Babits által szerkesztett *Nyugattól* – kapott vitriolos tollal megírt bírálatot (Németh László említett szarkasztikus írásművét), ahonnan segítő kéznyújtást remélt. Ugyanebben az időben Babits egyértelműen pozitív kicsengésű, a kötet gyengéit figyelmen kívül hagyó ismertetést kapott ugyanennek a folyóiratnak a hasábjain, attól az Illyés Gyulától, akit épp ő mutatott be Babitsnak. Az ellentétek így mondhatni zárt rendszert alkottak. József Attila dühe a hírhedtté váló Babits-ellenes pamflet és vers megírásában robbant. (Ez nem annyira „a Mester” költeményeinek értetlen, illetve érzéketlen olvasásában – és saját kíméletlen hangnemében – mutatkozott meg, inkább abban, hogy a magasabb művészi szintet képviselő versekről alig vett tudomást, mintegy kikerülte őket.) Ezt a konfliktust súlyosbította azután, hogy a moszkvai írókonferenciára – várakozása ellenére – nem József Attilát hívták meg, hanem Illyés Gyulát. (Ezt egyébként nem kell okvetlenül szorosán politikai vonatkozásokban megítélni, részben a kútba esett külföldi társasutazást is érdemes benne meglátni.)

Az egymástól való távolodásnak egyébként nem töretlen az íve, kapcsolataik vonalán rövidebb közeledések és távolodások is mutatkoznak. 1931-ben közös kiránduláson vesznek részt, s még játékos kézszerítással állnak a fényképezőgép lencséje elé, korábbi kötetét meg egyértelműen baráti ajánlás kíséretében adja át József Attila, az is előfordul, hogy

8 BENEDEK Marcell, *Naplójegyzet 1928-ból, József Attiláról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1955/3, 199. = *Kortársak...* 20, ill. Illyés nyilatkozata: Erdélyi Helikon, Kolozsvár, 1930. jan. = *Kortársak...* 157.

meglátogatják egymást, de már el-elhiszik a „baráti” híreszteléseket arról: mi rosszat mondtak egymás háta mögött egymásról. Hárman (Szimonidész Lajossal) vállalták a jogi felelősséget a halálbüntetés elleni röpiratukért, a közös vádlottak azonban a tárgyalóteremnek egymástól távolra eső ülőhelyein helyezkednek el. Egymás társaságában hallgatják meg szerzőjének előadásában az *Ódát*, megesik azonban az is, hogy a Zeneakadémia karzati lépcsőfeljárójának kétirányú elágazását használják föl arra, hogy viszonylag zökkenőmentesen kerülhessék el az egymással való beszélgetés kényszerűségét.⁹

Ellentétek, lelki változások hullámverésében íródik Illyés kritikája a *Nyugat* számára a *Külvárosi éj*ről.

Különös írás.

Babits szerkesztői megbízásának eleget téve írta meg Illyés, igazában azonban egyiküket sem jellemzi.

„Jó költőnél, aminek és József Attilát is tartom” – kezdődik, általános érvényű és jellegű megállapításokkal folytatódik, majd említést nyer „a kötetnek egyik legsikerültebb verse,” azonban címének megadása nélkül, „új és új meglepetéseket” említ, anélkül, hogy közülük egyre is ténylegesen rámutatna, majd mindjárt azt hozza szóba, ami szerinte zavar a versekben: „a sok jó törekvés nem váltja ki a tökéletes vers benyomását.” „Túl sokat markolsz, keveset fogsz” – bírál megint általános érvénnyel, azután kicsinyli az egyes szám első személyű megszólalások kötetbeli számarányát, megnevezve három „legkevésbé sikerült” darabot, szóba hozza, hogy szerzője néha forradalmi hangvételi szavakkal zár olyan verset, melynek korábbi részei ezt nem kívánják meg. Három megnevezett példa közül kettőre – a *Holt vidékre* és „a tréfás *Medvetánc*”-ra azonban nem érvényes ez a bírálat. A *Munkások* elnyeri tőle az „igen sok részletében szerencsés” jelzős szerkesztben rejlő mérsékelt elismerést, míg más esetekben erőltetett „szinte mesterségesen elvállalt alkotások”-ról tesz említést. Végül egy „érdekes, friss világ” elébük tárulásának lehetőségeivel biztatja az olvasót és a kötet alkotóját.¹⁰

Más szóval: a *néhol* valóban erőltetett forradalmiság szóbahozásán túl, csak a némi-képp fanyalgó elismerés szavait kapjuk abból az írásműből, mely a korszak két kiemelkedő költőjének illetve kritikusának az összetalálkozásából született. Nem ok nélkül fogalmazott ennek olvastán a korábban vérig sértett Babits (aki a megbízást adta), hogy Illyés helyében ő több jót írt volna a kötetéről. (Bizonyára hozzátehetjük ehhez, hogy olyat, amelyik a megjelent írásnál jobban rá is illett volna a kötetre.) Illyés emlékezései szerint ennek a kritikának nem utolsó sorban az lehetett volna a rendeltetése, hogy enyhítse a Babits-pamflet nyomán kialakult feszültséget József Attila és a *Nyugat* között – hát ezt a célt sem tudhatta szolgáltni. Egymás útjai ekkor már eltérő irányokban vezettek: egymásétól eltérő hangszínek, eltérő kompozíciós elvek alkalmazásának jegyében. A személyes

9 ILLYÉS, *Naplójegyzetek...*, 1973–1974, 99–100.

10 *Külvárosi éj: József Attila versei*, Nyugat, 1932. dec. 16. = *Kortársak...*, 260–262.

ellentétek is minden bizonnyal gátlóan érvényesültek azonban a magáétól idegen műtípusok iránti fogékonyság kialakulásának folyamatában. (Mint ismeretes, ennek ellenére, az *Óda* 1933-as *Nyugat*-beli közlése azt mutatja, hogy a remekmű azért előbb vagy utóbb el tudja magát fogadtatni.)

A fájdalom, a düh, balekság-érzet, a féltékenység – az alakuló, majd éleződő népi-urbánus ellentét légkörében – lehetetlen, hogy ne lettek volna pusztító hatással a két fiatal szépen indult barátságára – egészen addig, míg a halálnak, illetve a teljes szellemi leépülésnek a veszélye közvetlen közelbe nem került, s az egymásnak „csontot törő” ütések osztását – a betegágynál egymástól búcsúzva – föl nem váltotta kölcsönös megbocsátani tudásuk méltósága.

Ezek az életmozzanatok azonban „csak” a privát emberi szférában játszódtak le, melyek *mellé* oda lehetett illeszteni a búcsúztatás elköszönő szép szavait. Hiba lenne azonban szemhatáron kívül hagyni azokat a szellemi tényezőket, amelyekben a József Attila-életmű egyfajta továbbélésének a mozzanatai ismerhetők föl. Bármilyen kevés van is belőlük.

A *Könnyező* című Illyés-vers kettejük végső búcsúvételének állít emléket, a *Rajz eltépésre* az ország 1944-es német megszállása alatti bujkálás mozzanataiból idéz föl néhány emlékképet és gondolatot a József Attila kiürített sírjánál állás helyzetében: „Ki ágyát adta egykor, / hogy osszam meg veled, / ki sorsát eddig bírta, / üres a költő sírja, / hajítsanak bele.” A valamivel korábban írt *Öt éve* egy korábbi képet örökít meg, de már oly módon, hogy közben lehetőséget biztosít az élet és halál közti határterület érzékeltetése során a meggyászolt költő *stílusának* a részleges átvételére is. (Tehát a részleges *hasonulásra* is – részben az *Ajtót nyitok* és a *Temetés után* hangjában és idő-szemléletében.)

... már „örült” voltál, de még én se láttam.
Már az se vagy. Már ennyi sincs belőled.
Az elfolyt, a régen itt-ringott időnek
partján magamban ülök hallgatag.
Már nem vagy. Oly képtelen, mintha azóta
az egész világ megtébolyult volna,
és neked volna folyvást igazad.

De nem hiányoznak kapcsolataik sorából az egyértelműen – mondhatni prózai egyszerűséggel – megnyilatkozó értékmegjelölések sem: „József Attila a *Medvetánc*cal állt föl már egy egész ország szemében is a *nagy* költők sorába” jegyzi föl a visszapillantó Illyés.¹¹ Ide kapcsolható egy anekdotikus történet följegyzése is, az irodalmi érdeklődésű

11 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1973–1974*, 12.

borbélyal, aki nem tudta, hogy kivel beszél, miközben nyírta a haját, s Illyésről úgy ítélte, hogy a fiatalabbak között ugyan már rangot szerzett magának, de még kiforratlan, a legnagyobbak között nincs ott. „És Szabó Lőrinc?” – puhatolózott tovább, nem tudván ellenállni hiúsága kísértésének. „József Attila, Juhász Gyula. Azok már a legnagyobbak” – döntött határozottan a megkérdezett, zárásként még a *Kész a leltárt* fölemlítve.¹² 1946-ban egy helyütt – a nem sokat író lírikusok fölött végigtekintve – Illyés „Petőfi, Shelley, Horatius, Rimbaud és a „latinok” után „Ady, Tóth, Juhász, József” nevét említi,¹³ s afféle immár klasszikussá lett idézetként hozza szóba – a szerző nevének kiírását, mintegy magától értetődően, *innen is* elhagyva – az „Ember küzdj és bízva bízzál” mellett a „Szabadság, te szülj nekem rendet” sorát.¹⁴ Nem érzékeltet teljes spontaneitást, túlságosan is lelkesültnek mutatkozhat, de mindenesetre tény, hogy nem egyértelműen a nyilvánosságnak címezve leírja Illyés a következőket is (talán a *Külvárosi éj*ről írtak megkésést önkritikája is benne rejlik ebben): „micsoda erő, mennyi bátorság kell a szemmel látható dolgok költői megjelenítéseiben is, hogy egy még friss fogalom nevét először bevigyük a költészetbe! A marxizmus előttünk volt csaknem száz éve, amíg akadt egy költő (azt hiszem az egész világon), aki a *tételt* is rímbe tudta fogni. József Attilának hívták.”¹⁵ Másutt: van, hogy „Korom világméretekben tán legnagyobb marxista ihlettségű lírikusa”-ként említi.¹⁶ De nem minősíti egyoldalúan filozofikus, még kevésbé mozgalmár-költőnek. Az egyik 1935-ös naplóbeírás az – „Ady, József Attila és még egykét érdemes ember” megjelöléssel illeti a néhai barátot. Általában olyanok között, akik azonos természetű értékeket alkottak. „...egy ilyen kis bontás – ti. automatikus írás – egy féktelenség, milyen jól tud tenni a versnek” – fejtegeti másutt, hozzátéve azért mindjárt, hogy ezt „Apollinaire már elhárította, József Attila tudatosan küzdött ellene. Nála azért oly megrázó.”¹⁷ Szerelmest elátkozni nem fellengző önkelletéssel vagy siránkozó visszakönyörgéssel, hanem összezárt foggal a bajvívó keserűségével: ennek a magyar lírában Ady után is van verse, a torokszorító *Magány*. A József Attilaé.¹⁸ József Attilát ismételten a legnagyobbak között tárgyalja: Balassi, Zrínyi, Ady, Petőfi, Arany, Verlaine, Kassák és Szabó Lőrinc, Villon, Brecht, Garcia Lorca, Auden, Csokonai oldalán. Halott barátjánál kiemelve „a téboly határán” járva alkotás különös teljesítményét.¹⁹ Olyanok között, akik más-más módon, de egyesek voltak abban a törekvésükben, hogy olyan érzéseknek adjon

12 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1945*, 311.

13 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1946–1960*, 8.

14 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1961–1972*, 23.

15 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1929–1945*, 375.

16 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1975–1976*, 133, 148.

17 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1973–1974*, 112.

18 *Uo.*

19 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1979–1980*, 124.

hangot, „amiket addig nem tudott senki az értelem eszközüvé tenni”.²⁰ Ilyen célokat szolgálva követi nyomon Illyés figyelmével az *Óda* francia fordításának alakulását is, annak reményével, hogy abban majd „a francia nyelv új hangszerelésében új élményként zeng a mély emberi kétségbeesés”.²¹

Végül, de korántsem utolsósorban hadd nyerjen itt idézést Illyés egy szikár vallomása, az ámulásnak, egyszersmind a költő egy „alulmaradásának” a megindító megnyilatkozása. Az egy életre szóló szövetséges, a két költőnek a szerelmét is elnyert asszony dicséretét hirdetik a szavak, a mondottak összegezésésként kimondva: „Nincs olyan emberi vágyam, amit ő (ti. Flóra) ne teljesítene.” Itt, a zárásban fordul azután a sorok iránya. Itt jutunk el egy különösen összetett, részben tragikus tény kimondásának a szükségességéig: „az egyetlen nő, akinek keresztnevét nem írhatom versbe. Korosztályom legnevesebb költője tette rá a kezét.”²² Alulmaradás? Kinek, minek az ellenében? De hát ne lenne alulmaradás abban, hogy egyik legegységesebb emberi igényét nem elégítheti ki, a megnevezés örömét nem mondhatja magáénak egy költő, mert nagyobb törvények erői bénítanak meg a kezét, ha arra a blaszfémiára vállalkoznék, mely kiszakítani próbálná kedvesének nevét művészi-szakrális kötöttségeinek szférájából? Aligha kisebb azonban ennél annak a győzelemnek a jelentősége, melyet részben épp önmaga ellenében kellett kivívnia, indulatokat szító és érzékenységeket felfogó képességeket tompítani tudó szemléleti elemeken át eljutva mások és mások által létrehozott emberi kapcsolatokat teremtő művészi produktumok megértéséhez.²³

20 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1929–1945*, 377.

21 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1946–1960*, 124, 139, 190.

22 ILLYÉS, *Naplójegyzetek, 1961–1972*, 23.

23 A jelen írásban figyelembe vett József Attila életrajzi tényezők közül több olyan van, amellyel N. Horváth Béla részben más szempontokra ügyelve már foglalkozott. *Két költőről: Illyés Gyula és József Attila kapcsolatának történetéhez* = N. HORVÁTH Béla, *A hetedik*, Bp., Pannonic, 1999.